

વાક્પુષ્પ

સાધનાપથનું સૌથી મોટું વિધન છે અહંકાર! “મેં” સાધના કરી, “મેં” જપ કર્યા, “મેં” અનુષ્ઠાન કર્યું, “મેં આ તપ કર્યું... પેલું તપ કર્યું”... અથવા “હું કરું છું” એવો જે ભાવ છે, એ પ્રકારનું જે અભિમાન છે, એ પ્રકારનો જે અહંકાર છે તે સાધકના પતનનું મુખ્ય કારણ બને છે.

આ સંબંધમાં સાધકે સૌથી વધુ જાગૃત રહેવાની જરૂર છે, સૌથી વધુ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. દરેકે દરેક કર્મ કરતી વખતે સતત જાગ્રત રહેવાનું છે કે “મારી અંદર ‘હું પણું’ ‘અહંકાર’ તો પેદા નથી થછ રહ્યો ને!”

સાધના પથના આ વિધનથી બચવા માટેનો એક માત્ર ઉપાય છે - પરમાત્માની શરણાગતિ. સાધકમાં શરણાગતિનો એવો દૃઢ ભાવ હોય કે, ‘મારા પ્રભુ, આ શરીરને નિમિત્ત બનાવીને પ્રભુ કાર્ય કરાવી રહ્યા છે.’

શરણાગતિનું દર્શન અને પ્રેરણા આપતો ગ્રંથ રામચરિતમાનસ છે, જેમાં દરેકે-દરેક વ્યક્તિમાં ભગવાન શ્રીરામ અદ્ભૂત સમર્પણ છે. એટલે જ આ ગ્રંથ આજે પણ સૌને આનંદ, શાંતિ અને સમાધાન આપે છે.

વચનામૃત

કુન્દેન્દીવરસુન્દરાવતિબલૌ વિજ્ઞાનધામાવિભૌ,
શોભાઢ્યૌ વરધન્વિનૌ શ્રુતિનુતૌ ગોવિપ્રવૃન્દપ્રિયૌ ।
માયમાનુષરૂપિણૌ રઘુવરા સદ્ગર્મવર્મા હિતૌ,
સીતાન્વેષણતત્પરા પથિગતૌ ભક્તિપ્રદૌ તૌ હિ નઃ ॥

- કિષ્કિન્ધાકાંડ શલોક - 1

પદચ્છેદ : કુન્દેન્દીવરસુન્દરા, અતિબલૌ, વિજ્ઞાનધામાવિભૌ શોભાઢ્યૌ,
વરધન્વિનૌ, શ્રુતિનુતૌ, ગોવિપ્રવૃન્દપ્રિયૌ, માયમાનુષરૂપિણૌ,
રઘુવરા, સદ્ગર્મવર્મા, હિતૌ, સીતાન્વેષણતત્પરા, પથિગતૌ,
ભક્તિપ્રદૌ, તૌ હિ, નઃ ॥

અર્થ : મોગરાનાં પુષ્પસમાન સુંદર ગૌર વર્ણ અને નીલકભલના
સમાન શ્યામવર્ણ, અત્યંત બળવાન, વિજ્ઞાનના ધામ,
શોભા-સંપત્ત, શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધર, વેદો દ્વારા વંદિત, ગાય
અને બ્રાહ્મણોના સમૂહને પ્રિય, માયાથી મનુષ્યરૂપ
ધારણ કરેલા, શ્રેષ્ઠ ધર્મ માટે કવચસ્વરૂપ, સર્વના
હિતકારી, શ્રીસીતાજીની શોધમાં લાગેલા, પથિકરૂપ
રઘુકુળના શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીરામજી અને શ્રીલક્ષ્મણજી બંને
ભાઈઓ નિશ્ચયે ૪ અમને ભક્તિપ્રદ થાઓ.

ગીતા પ્રબોધન ૩૦ - દયા

દૈવી સંપત્તિઓ - ભાગ - ૧૭

પ.પુ. સ્વામીજીના પ્રવચનો પર આધારિત.

નોંધ: શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દારા વર્ણવાયેલી દૈવી સંપત્તિઓને પ.પુ. સ્વામીજીએ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી છે. અહીં એ પ્રવચનોનો ૧૫મો ભાગ છે, આ પહેલાના પ્રવચનો યોગામૃતના આગલા અંકોમાં છયાયા છે.

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગः શાન્તિરપૈશૂનમ् ।

દયાભૂતબ્લોલુપ્તં માર્દવं હીરચાપલમ् ॥૧૬:૨

જે મૂલ્યવાન રત્નોનો પારખી હોય, એની પાસે ઘણા રત્નો હોય અને એ બધાં જ રત્નો એટલા સારા અને મૂલ્યવાન હોય કે ક્યારેક-ક્યારેક તો એને પણ સિલેક્ટ કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે કે કયું રત્ન વધુ મૂલ્યવાન છે અને કયું ઓછું મૂલ્યવાન. જો રત્ન-પારખીની આવી પરિસ્થિતિ હોય તો પછી જે પારખી ના હોય એની પરિસ્થિતિ કેવી હોય? એવી જ રીતે ભગવાને આપણાને જે બધી દૈવી સંપત્તિઓ કહી છે એ સંપત્તિઓ મૂલ્યવાન રત્નો સમાન છે, એ દૈવી સંપત્તિઓ શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે એ આપણાને સ્વયં ભગવાનના મૂખારવિદમાંથી મળી છે; ભગવાનની વાણી તો દિવ્ય અને હદ્યંગમ ભગવદ્-ગીતો છે જે આપણાને ભગવદ્ગીતાના રૂપમાં મળી છે.

મહદાંશો દરેક ‘મા’ની એવી ઈચ્છા હોય કે એનું બાળક સર્વગુણોથી સંપત્ત બને; એ એને એ રીતે ઉછેરે છે કે એના બાળકનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય, એના ઉછેરમાં કોઈ કચાશ ના રહી જાય, કોઈ ઉણપ ના રહી જાય - એ શરીરથી સ્વસ્થ બને, મનથી પણ સ્વસ્થ બને, એ સારું ભાણે અને પैસે ટકેથી પણ એ સુખી બને, પણ એવું નહીં કે એના બાળક પાસે ખૂબ પૈસા આવે, અને સુખ હોય કે ના હોય તો ચાલશે, ના એવું નહીં, એ તો એના બાળકનો દરેક રીતે

વિકાસ ઈચ્છતી હોય.

બસ, આવી જ રીતે પરમ-કૃપાળુ, દ્યાનિધાન ભગવાન પણ એમના બાળકો - મનુષ્યો - માટે દિવ્ય સંપત્તિઓ કહી છે, અને માની જેમ ભગવાન પડા ઈચ્છે છે કે દિવ્ય સંપત્તિ-સમાન દિવ્ય ગુણો દરેક સાધકની અંદર હોવા જોઈએ, અનામાં, એની સાધનામાં કોઈ કચાશ ના રહી જાય - કેમ કે માણસમાં કચાશ રહેવાની પૂરે-પૂરી શક્યતા છે. આ કચાશની શક્યતાનું કારણ એ છે કે કહેનાર એક ભૂમિકામાં છે, સાંભળનાર કોઈ બીજી જ ભૂમિકામાં છે, જેવી રીતે કહેનારની આંખો ખુલ્લી હોય અને સાંભળનારની બંધ હોય, કહેનાર પ્રકાશમાં હોય, સાંભળનાર અંધકારમાં હોય, કહેનાર જ્ઞાનમાં હોય, સાંભળનાર અજ્ઞાનમાં હોય, કહેનાર બધી જ આસક્તિઓથી ઉપર ઉઠી ગયો હોય, એ બધાંય મોહ-માયાથી ઉપર ઉઠી ગયો હોય અને સાંભળનાર એ બધામાં હોય, કહેનાર માત્ર એક જ સત્ય જોતો હોય જ્યારે સાંભળનારને સંસાર અને એની વિવિધતા જ દેખાતી હોય... એટલે, બધું અંતર છે કહેનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે, તેથી સાંભળનારને સમજવામાં ભૂલ થાય છે, અને કચાશ રહી જાય છે.

માણસમાં, ખાસ કરીને અધ્યાત્મમાર્ગના સાધકમાં કોઈ સમજફેર, કોઈ ગુંચ ના ઉભી થાય અનું ઓણો ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે. આ માર્ગ આગળ વધવા માટે આપણો કોઈ પડા ઉપાય કરવા જઈએ, એમાં ક્યાંય સમજફેર થાય, અને ગુંચવાડો થવા લાગે છે, કચાશ રહે... એટલે કચારેક આપણા ઉપાયો જ બંધનના કારણો બનતા હોય છે. ઘણી વખત એવું પણ બને કે આપણો જે ઉપાયો બંધનથી બહાર નિકળવા માટે કરતા હોઈએ એ જ ઉપાયો બંધનના કારણ બનતા હોય છે, એટલે સાધકમાં આવું ના થાય એ માટે ભગવાને આટલા દૈવી-સંપત્તિઓ રત્નો સમાન બધા ગુણો કહેવા પડ્યા.

દૈવી સંપત્તિઓની શુંખલામાં આપણો ગઈ વખત અપૈશુનમ વિષે ચર્ચા કરી હતી. એ ચર્ચાનું હાઈ એ હતું કે બીજાના દોષોને ઉદ્ઘાટિત નહીં કરવા, એને ગમે ત્યાં પ્રકટ નહીં કરવા, આપણામાં દોષદૃષ્ટિ નહીં રાખવી. હવે, બીજાના દોષો તો આપણાને દેખાવાના જ, એ

આપણી નજરમાં આવશે જ. માનો કે કોઈને ગુસ્સો છે, કોઈને કોઈ પ્રત્યે આસક્તિ છે, કોઈને બીજાની નિંદા કરવાની ટેવ છે, કોઈને ચોરી કરવાની ટેવ છે... એ બધા જે દોષો છે, એ આપણી નજરમાં ના આવે એવું તો શક્ય જ નથી, એવું તો ના બને કે કોઈ ગુસ્સો કરે છે અને હું ત્યાં હોઉં અને છતાં જોઉં નહીં. આપણી નજર સમક્ષ થતી દોષવાળી વાતો આપણને દેખાશે અને ભગવાન કહે છે કે કોઈના દોષો જોવા નહીં, દોષદૃષ્ટિ ના કેળવવી, બીજાના દોષો દેખાય તો બીજાને કહેવા નહીં, કોઈની સામે કોઈના દોષો કહેવા નહીં. બીજાના દોષો પ્રત્યે મારી દૃષ્ટિ, મારો અભિગમ, મારી પ્રતિક્રિયા એવી હોવી જોઈએ જે મને બંધનકારક ના હોય, એ જેવી હોવી જોઈએ અના કરતા વિપરીત ના કેળવાય, એ માટે એક ઉપાય જે છે એ છે ‘દયા’, આપણી અંદર સહજરૂપે દોષી વ્યક્તિ પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી આવી જતી હોય, અમુક વ્યક્તિ કોધી છે, વસની છે, ચોર છે, એની જગ્યાએ દોષી વ્યક્તિ પ્રત્યે પણ આપણને દયા હોવી જોઈએ. આ વાતને સમજીએ કે દોષ અને દોષી બંને માટે પણ દયા હોય.

ગુસ્સાની વાત કરીએ તો ગુસ્સો જે છે એ માણસની એક પ્રકારની રૂગ્ણતા છે, કોઈને ગુસ્સો કરવાની આદત હોય, એનો સ્વભાવ હોય તો એ એની રૂગ્ણતા છે, એક જાતની મનની બીમારી છે. જેમ કોઈ માણસ તાવથી પીડાતો હોય, એને શરીરમાં વેદના થતી હોય એવી જ રીતે જેને કોધ આવે છે ત્યારે એ માણસ પણ પીડાતો હોય છે, તેથી એ ગુસ્સામાં, કોધમાં હોય ત્યારે એ ગમે-તેમ બોલશે, ગુસ્સો વધી જાય તો સામેવાળી વ્યક્તિને એ મારશે પણ ખરો, એના હદયના ધબકારા વધી જશે, બી.પી. વધી જશે, શરીરનો તાપ વધી જશે, ક્યારેક તો એ પોતાની જાતને મારશે, એ પોતાના જ વાળ બેંચશે... આવું બધું ના થઇ શકે એમ હોય તો છેલ્લે એ ઊંડો શાસ લઈને ખૂણામાં બેસી જશે. ગુસ્સામાં માણસ જાતે જ હેરાન-પરેશાન થતો હોય છે, સ્વભાવને કારણે ક્યારેક એ કોધ એના કાબુમાં ના પણ હોય... તેથી, આ કોધ માણસની રૂગ્ણતા, બીમારી છે. એવી જ રીતે દરેક પ્રકારના જે દોષો છે કોધ, આસક્તિ, દ્રેષ, હિંસા...એ દરેક

દોષોની એક જુદી જ પીડા હોય છે.

સામાન્ય રીતે આપણો કોઈ માણસ બીમાર હોય, એને તાવ આવ્યો હોય તો એને બિજાતા નથી. ઘણા તો એવા હોય છે જે કોઈ દિવસ બીમાર ના પડ્યા હોય અને જો એને ત્યાં કોઈ બીમાર થાય તો એ બીમાર વ્યક્તિ ઉપર બહુ બિજાય.

એક વખત અમે નડીયાદમાં એક પરિવારની સામેના ઘરમાં રહેતા હતા; એ ભાઈ કોઈ દિવસ માંદા પડ્યા નહોતા. એક દિવસ ઘરમાં કોઈને તાવ આવ્યો તો એને એ ભાઈ દવાખાને ના લઈ જાય, કહે તમને તાવ આવ્યો જ કેમ, બહુ ધમકાવે, એ ઘરમાં કોઈને નાની-મોટી બીમારી થાય તો ધમકાવે. થોડા વખત પછી એમને જ એમની આંખની સર્જરી કરવાની આવી. ઘરના લોકો એમને સર્જરી માટે લઈ ગયા દવાખાને, પણ એ ભાઈ તો એટલા ગભરાઈ ગયા કે એમને ત્યાં જ હાઈ એટેક આવી ગયો, માંડ-માંડ બચ્ચા, ઘરે લઈ આવ્યા ત્યારે એમને ખબર પડી કે બીમારી એટલે શું, બીજા જયારે બીમાર થાય ત્યારે એમને શું થાય.

એટલે, કોઈ બીમાર હોય, એને શારીરિક તકલીફ હોય તો આપણો એની ઉપર બિજાતા નથી, એવું નથી કહેતા કે કેમ બીમાર પડ્યો છે. કોઈ પણ પ્રકારની બીમારી હોય એ દુઃખદાયક જ હોય છે, અને જો શારીરિક રીતે બીમાર હોય તો આપણો બિજાતા નથી, તો માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિ ઉપર બીજાવું કેમ? જ માણસ બહુ ગુસ્સો કરે, કે બહુ બોલ-બોલ કરે એ પણ બીમાર છે.

મને એક કિસ્સો યાદ આવે છે કે એક સંત એક વખત બિક્ષા માટે કોઈ એક ઘરે ગયેલા; એમને જોઈને ઘરના બહેન લોટ લઈ આપવા આવ્યા. સંત સંન્યાસી હતા, અને સંન્યાસીઓની જેમ એ પણ કાચી બિક્ષા, કાચું અનાજ લે નહીં. તેથી એમણો એ બહેનને નિવેદન કર્યું કે “હું લોટનું શું કરીશ? તમે મને કાંઈ ખાવાની વસ્તુ આપો - રોટલી, કે જે કાંઈ ખાઈ શકાય એવું હોય તે આપો.” એ બહેન અંદર ગયા. એટલામાં એમના સાસુ બહાર આવ્યા, અને એ તો સંત ઉપર બહુ બિજાયા, કહે, ‘તુજે જો દિયા જાય વો તુજે લે લેના

ચાહિએ, તૂને ના ક્યું કિયા?' એ ખૂબ ઉશ્કેરાયેલા હતા અને બહુ ગાળો આપવા લાગ્યા.

સંત તો સંત, એ તો ત્યાં શાંતિથી ઉભા રહ્યા, એમને થયું કે આ બહેનને કેટલી બધી તકલીફ થઈ રહી છે, ગુસ્સામાં ગમે-તેમ બોલે છે, આકુળ-વ્યાકુળ જેવા થઈ ગયા હતા. તેથી એ સંત તો ઉભા રહ્યા છેક સુધી. એમને થયું કે જો હું વચ્ચેથી જતો રહીશ તો એ બહેનને અસંતોષ રહી જશે કે મારે જે બધું કહેવું હતું એ કહી શકી નહીં. એ સંત તો ઉભા રહ્યા, થોડી વાર પછી એ બહેન શાંત થયા અને ઘરમાં જતા રહ્યા પછી એ સંત ત્યાંથી ખસ્યા, પછી આગળ ગયા. તો, કોઈને જો આવી માનસિક તકલીફ છે તો એ પણ એક જાતની રૂગ્ણતા છે, એ વ્યક્તિ રૂગ્ણ છે, તેથી એ વ્યક્તિ દ્યાને પાત્ર છે.

સંતોનું હદ્ય જે છે ને એ બહુ વિશાળ, વિરાટ હોય છે એમના એ હદ્યમાં દ્યા આવતી હોય છે, ત્યાં કોઈ પ્રતિક્રિયા ના થતી હોય. તો, દોષો પ્રત્યે આપણી પ્રતિક્રિયા કેવી હોવી જોઈએ? દ્યારૂપી પ્રતિક્રિયા હોવી જોઈએ, દ્યા જોઈએ. બીજાને દુઃખમાં જોઈને, બીજાની પીડા જોઈને આપણી અંદર એક માનસિક સંવેદના જે પ્રકટ થતી હોય, એને માટે પ્રેમની જે ભાવના, કરુણાની ભાવના જે ઉત્પન્ન થતી હોય, સાચી લાગણી જાગતી હોય એ દ્યા છે. આ લાગણી, આ કરુણાને લીધે આપણે અંદરથી દ્રવિત થતા હોઈએ છીએ, એનું દુઃખ જોઈને ક્યારેક આપણા રૂવાટા ઉભા થઈ જતા હોય છે, આપણી આંખોમાં આંસુ'ય આવતા હોય છે - આ પ્રકારની સંવેદનાઓ દ્યાના જ ભાગો છે. તો, કોઈનું દુઃખ જોઈને આપણને દ્યા થવી જોઈએ. જે કોઈ વ્યક્તિ અધ્યાત્મ માર્ગમાં આગળ વધી સફળ થયા હશે અને જીવનના શ્રેષ્ઠતમ શિખરને સર કર્યા હશે એમનામાં આવા ગુણો હશે જ.

દ્યાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે પરમાત્માને જ જોઈએ તો સમજાશે કે પરમાત્મા કેટલા દ્યાળું છે, કેટલા કૃપાળું છે! એમની દ્યા તો અવિરત વહેતી જ હોય છે - કોઈ પણ હેતુ વગર, કોઈ પણ કારણ વગર, કોઈ પણ પક્ષપાત વગર કોઈ પણ ચોઈસ વગર સર્વ ઉપર વહેતી જ હોય છે. પરમાત્માની દ્યા માત્ર શાહુકાર કે

સારા કે ભલા માણસ ઉપર જ હોય એવું નથી, એ તો બેઈમાન ઉપર પણ એટલી જ દ્યા હોય છે અને ચોર માટે પણ એટલી જ દ્યા. પરમાત્મા તો દરેકને જ શક્તિ આપે છે, દરેકમાં પ્રાણ પૂરતો હોય છે. અને ક્યારેક કોઈમાં અધ્યાત્મથી વિપરીત ગતિ હોય, એની અંદર દુર્ગુણ હોય ત્યારે એવું લાગે કે જાણો પરમાત્મા એને માટે રાહ જોતો હોય કે ક્યારે એ વ્યક્તિ સુધરીને મારી બાજુ આવશે.

મા-ને એના બાળકો માટે સરખો પ્રેમ, દ્યા હોય છે, અને જો એકા'દ છોકરો બગડી જાય તો એ એનાથી દુઃખી જરૂર હોય, પણ એને માટે મા-ને તિરસ્કાર તો ના જ આવ્યો હોય, એને એમ જ થાય કે એનો એ છોકરો ક્યારે સુધરશે, ક્યારે એ સાચા રસ્તે વળશે. બસ, બિલકુલ મા-ની જેમ જ પરમાત્મા પણ એમના દરેક બાળકો માટે રાહ જુઓ છે કે અવળે રસ્તે જઈ રહેલા લોકો ક્યારે એમને સમજ એમના તરફ - સત્ય તરફ - કઈ રીતે, ક્યારે વળશે.

તો, આપણા દરેક પ્રયાસો એવા હોવા જોઈએ કે આપણે પરમાત્માના સાચા પ્રેમને ઓળખી શકીએ. ભગવાને કીધું કે “દ્યા ભૂતેષુ”, કે પ્રાણી માત્ર ઉપર દ્યા હોવી જોઈએ. સંતોને જોઈએ, કોઈ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ હશે તો એમનામાં આ દ્યાનો ભાવ હશે જ. હિન્દી ભાષામાં એક કહેવત છે કે ‘હોનહાર બિરવાન કે હોત ચીકને પાત’; આ જ વાત આપણે ગુજરાતીમાં આવી રીતે કહીએ છીએ કે ‘મોરના ઢીડાને ચીતરવા ના પડે’. માણસની વાત જુદી છે, પણ સંતોને જોઈએ તો કેવા-કેવા, કેટલા દ્યાળું સંતોના દાખલાઓ આપણો ત્યાં છે.

પરમહંસ રામકૃષ્ણના એક શિષ્ય નાગમહાશય, તેઓ ગૃહસ્થ સંત હતા. નાગમહાશયનો સ્વભાવ જ એવો કે કોઈ એમને માટે કામ કરે, થોડું પણ કષ્ટ ઉકાવે તો એ સહન જ નહોતા કરી શકતા. નાની એક ઝુંપડી હતી, કાચું એક ઘર, નળિયાવાળું ઘર અને એમાં પણ નળિયા તૂટી ગયેલા; વરસાદમાં કયાં બેસીએ, કયાં રહીએ એવો પ્રશ્ન ઉભો હોય, પણ કોઈ માણસને કામ માટે લાવવા ના દે. એમના પત્નીને ધૂટ નહોતી, રજા પણ ના આપે, કહે, ‘ના, કોઈને આપણા માટે તકલીફ થાય એવું નહીં કરવાનું.’

હવે, નાગમહાશય જાતે તો નળિયાનું કામ કરી શકતા નહોતા, એટલે, એક વખતે તેઓ કોઈ કામ માટે બહાર ગયા હશે, અને લાગ જોઈને એમના પત્ની એક-બે માણસોને બોલાવી લાયા, ઘરના નળિયા સરખા કરાવવા લાગ્યા. એટલામાં નાગમહાશય આવી ગયા, અને ઘરમાં માણસોને કામ કરતા જોઈને એકદમ બેબાકળા થઈ ગયા, કહે, “નીચે ઉતરો, નીચે ઉતરો, નીચે ઉતરો...” પણ પેલા લોકો નીચે ઉતરે નહીં, એ તો મજૂર, કામ માટે જ આવ્યા હતા. મજૂરો નીચે ના ઉત્તરા તેથી નાગમહાશય તો પોતાની ચઘ્પલ કાઢીને પોતાને જ મારવા લાગ્યા, કહે, “હું કેવો પાપી છું, મારા લીધે આવા લોકોને કષ્ટ વેઠવું પડે છે, આવા લોકોને તકલીફ થાય છે...” એમના જેવા વ્યવહારની તો આજે કલ્યાન પણ ના કરી શકીએ. છેવટે મજૂરો બિચારા નીચે આવી ગયા, એટલે નાગમહાશયે તો એમને બેસાડ્યા, હુક્કો-બુક્કો પણ આખ્યો, બીડી આપી અને બાજુમાં બેસીને જાતે મજૂરોને પંખો પણ કરવા લાગ્યા!!

બંગાળમાં પહેલા લગભગ દરેક ઘરની બાજુમાં નાનું તળાવ હતું, પૂકુર કહે એને. તળાવમાં પાણીને લીધે મચ્છરો પણ બહુ હોય, એને લીધે ઊંઘ પણ ના આવે. નાગમહાશયની બાબતમાં એવું કહેવાય છે કે રાત્રે જયારે તેઓ સૂર્ય જતા ત્યારે મચ્છરોથી બચવા મચ્છરદાની તો લગાવતા પણ પછી બંને પગ થોડા ખુલ્લા પણ રાખતા, કહે, મચ્છરોનું પણ કામ થતું રહે ને, બિચારા એ પણ ભૂખ્યા તો ના રહે ?!!

તો, એ સંતોની અંદર જે ગુણો છે એ કઈ સીમા સુધી હોય આપણો કલ્યાન પણ ના કરી શકીએ કે એમની દ્યા આવી, આટલી પણ હોય! અને ઘણામાં તો દ્યા નાનપણાથી જ હોય છે. સ્વામી વિવેકાનંદમાં એટલી દ્યા હતી કે એમને ઘરે કોઈ ભિક્ષા લેવા માટે આવે તો ઘરમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ લાવીને આપી દે. એમના મા હતા એ બિચારા પરેશાન થાય. એક વખત માઝે ઘરનું બારણું બહારથી બંધ કરી દીધું. એક બિખારી આવ્યો, તો વિવેકાનંદ એમની પાછળની બારીમાંથી એ બિખારીને બોલાવીને ત્યાંથી, અંદરથી વસ્તુ આપી દીધી.

ગુરુ નાનકજીની તો દુકાન હતી, સારો એવો વ્યવસાય હતો. પિતાજીએ એમને ખરીદી કરી વેપાર માટે ક્યાંક મોકલેવા. નાનક તો ખરીદી કરીને પાછા આવતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં ગરીબ લોકો મળી ગયા, જરૂરતમંદ લાગ્યા તેથી નાનકજીએ તો ખરીદેલી વસ્તુઓ ત્યાંજ રસ્તામાં એ લોકોને વહેંચી દીધી. ઘરે પહોંચ્યા તો બાપે બહુ માર માર્યો એમને.

**દ્યાનો અંશ દરેક
મહાપુરુષોમાં
કોઈ-ને-કોઈ
રૂપમાં રહેવાનો.
અને દ્યા,
કરુણા એ તો
ભક્તિનો પાયો
અને એની
ભૂમિકા છે,
આ ગુણો દ્વારા
જ ભક્તિની
શરૂઆત થાય છે**

એટલે, દ્યાનો અંશ દરેક મહાપુરુષોમાં કોઈ-ને-કોઈ રૂપમાં રહેવાનો. અને દ્યા, કરુણા એ તો ભક્તિનો પાયો અને એની ભૂમિકા છે, આ ગુણો દ્વારા જ ભક્તિની શરૂઆત થાય છે. જેવી રીતે વાવળી કરતા પહેલા જમીનને પહેલા જેડીને, પાણી નાખીને નરમ કરવી પડે પછી જ એમાં કાંઈ'ક સારી ખેતી થાય, એવી જ રીતે આપણું હદ્ય જે વિવિધ કારણોસર કઠળા થઈ ગયું હોય એ દ્યાથી, કરુણાથી નરમ થાય છે, પછી જ એ હદ્યમાં પણ કાંઈ'ક સારુ ઉમેરી શકાય.

સ્વામી વિદેકાનંદ જ્યારે અમેરિકાથી ભારત આવ્યા, ત્યારે અહીં એક વિદ્ધત્વ સભા યોજાઈ હતી. આ સભામાં ભારતીય દર્શનની, પત્રિયમી ફિલોસોફીની થોડી ઉંડી વાતો થવા લાગી. આ સભામાં ગિરીશબાબુ પણ બેઠા હતા, એમણે કીધું, “તમે બધાં શું દર્શનની અને વેદાંતની વાતો કરો છો? તમે આ દેશની ખરી પરિસ્થિતિને જાણો કે સમજો છો? આ દેશમાં લોકોને ખાવા માટે અનુ નથી, પહેરવા કપડા નથી, રહેવાને ઘર નથી, ઘણા તો ભૂખ્યા જ મરે છે...” આવું બધું સાંભળીને સ્વામી વિદેકાનંદજીની આંખમાં આંસુ આવી ગયા, એ ત્યાં

બેસી શક્યા નહીં અને એ ઉભા થઈને રૂમમાં અંદર જતા રહ્યા. આ જોઈને ગિરીશબાબુએ કીધું કે “જુઓ, આટલા માટે હું એમને માનું છું. એ બહુ વિદ્ધાન છે, વેદાંતના આચાર્ય છે, આપણા દર્શન શાસ્ત્રો સારી રીતે જાડો છે... અને તેઓ બહુ પ્રભાવશાળી વક્તવ્ય પણ આપી શકે છે તેથી જ માત્ર હું એમને નથી માનતો, પરંતુ એમનું હદ્ય પણ એવું કુણું, દયાળું છે તેથી હું એમને માનું છું.”

દ્યા જે છે એ આપણી અંદર અધ્યાત્મની ભૂમિકા બનાવે છે કે જ્યાં સત્યના અવતરણનું બી નંખાય છે, અધ્યાત્મ માર્ગના દ્વાર અહીંથી શરૂ થાય છે. અને સંતોની જે દ્યા હોય એ કોઈ બેદભાવવાળી નથી હોતી; પોતાના શત્રુ હોય એવા લોકોની ઉપર પણ સંતોષે કેવી દ્યા કરી છે?!?!

સ્વામી દ્યાનંદ સરસ્વતી હતા (1824-1883; જેમણે આર્ય સમાજની સ્થાપના કરી હતી); એમને કોઈ કારણસર કોઈ વેશ્યા ઉપર ગુર્સો આવ્યો હશે, ખીજાઈને અને કશુંક બોટ્યા હશે. આ સાંભળીને વેશ્યાને બહુ ગુર્સો આવ્યો અને એણે નક્કી કર્યું કે હું એમને મારી જ નાંખું. એ વેશ્યાએ થોડા પૈસા આપીને સ્વામીજીના રસોઈયા દ્વારા ભોજનમાં જેર નંખાવ્યું. સ્વામીજીને ખબર પડી ગઈ કે મારા ભોજનમાં જેર નંખાયું છે. રસોઈયો એકદમ ગભરાઈ ગયો, સ્વામીજી પણ સમજ ગયા કે એણો જ આ કર્યું છે, અને રસોઈયાએ કબૂલી લીધું કે મારાથી આ ભૂલ થઈ છે. તો, દ્યાનંદ સરસ્વતીજીએ એમની પાસે પૈસા હતા એમાંથી અને આપ્યા અને કીધું ‘તું અહીંયાથી ભાગી જા, નહીં તો મારા અનુયાયીઓ તને જીવતો નહીં રહેવા દેશો. તું અહીંથી ભાગી જા.’

આમ, પોતાના શત્રુને, પોતાને નુકશાન કરનાર ઉપર પણ સંતોની એટલી જ દ્યા છે, કેમ કે દ્યાની ભૂમિકા વગર અધ્યાત્મ શરૂ નથી થતું, જીવનમાં અધ્યાત્મ પાંગરવા અને દઢ થવા માટે દ્યાની ભૂમિકા જોઈએ. સામાન્ય રીતે અધ્યાત્મની બાબતમાં ક્યારેક ક્યારેક આપણી બહુ ખોટી સમજ હોય છે કે આપણે ધ્યાન કરતા હોઈએ એને અધ્યાત્મ કહીએ, તીર્થ યાત્રા કરી આવીએ એ અધ્યાત્મ,

દક્ષિણા, પૂજા વિગેરે કરી લઈએ એ અધ્યાત્મ.

અમે જ્યારે કૈલાસ માનસરોવરની યાત્રાએ ગયેલા ત્યારે અમે ત્યાંની એક જગ્યા સાગામાં રોકાયા હતા. ત્યાં ખબર પડી કે કોઈ એક બંગાળી યુવક કોમામાં જતો રહ્યો છે. નજીકની એક હોસ્પિટલમાં એને દાખલ કર્યો હતો ત્યાં અમે એને જોવા ગયા. વાત કરતા ખબર પડી કે એમની સાથે આખું 30-35 માણસોનું ગ્રુપ હતું. આ યુવકને મૂકીને એ ગ્રુપના બધા સત્યો એકસાથે યાત્રા અને દર્શને જતા હતા. મને આશ્વર્ય તો એ વાતનું થયું કે એ આખા ગ્રુપમાંથી આ યુવક સાથે રહેવા, રોકાવા કોઈ પણ તૈયાર નહોતું, એ કોમામાં જતો રહ્યો હતો તો પણ એની સાથે કોઈ વ્યક્તિ ઉભી ના રહી, બધાંય આગળ ‘જાત્રા’માં જતા રહ્યા. હા, એ લોકો બે શેરપાને એ યુવકની સંભાળ રાખવા બેસાડી ગયા હતા, એ શેરપાઓ એની પાસે બેઠા હતા, હોસ્પિટલની વ્યવસ્થા વિગેરે સારી હતી... પણ, કોઈ વ્યક્તિ કોમામાં જતી રહે, ત્યારે એની સાથે એના જ કોઈ માણસો ના હોય, કોઈ સગું પણ ત્યાં રહેવા તૈયાર ના હોય...! મને એ ના સમજાયું કે આ તે કેવી યાત્રા કરવા નીકળ્યા છે આ લોકો??

અહીં આશ્રમમાં થોડા દિવસો પહેલા જ એક ગ્રુપ આવ્યું હતું, અને એમાંના એક બહેન અચાનક બહુ બીમાર થઈ ગયા. એ બહેનના નજીકના બીજા બહેન એમની સેવા-સંભાળ માટે રોકાવાને તૈયાર થઈ ગયા. આ લોકોને સોમનાથ વિગેરે સ્થળોએ જવું હતું, તો બધાંય એ બીજા બહેનને આગ્રહ કરે કે “ના, તમે તો આવો જ, તમારા વગર નહીં ચાલશો.” મેં કીધું કે એ બહેન બીમાર છે, એમને કોઈ પોતાની, વિશ્વાસુ વ્યક્તિ હોય એની એને જરૂર છે. આવા સમયે જો કોઈ પોતાનું માણસ સાથે હોય તો એને ધરપત રહે કે મને કોઈ સાચવનાર છે. અને મેં એ લોકોને એ પણ કીધું કે તમે કેવી યાત્રા કરવા નીકળ્યા છો? મને આવી યાત્રા નથી સમજાતી.

સોળમી સદીના મહારાષ્ટ્રના વારકરી પંથના મહાન સંત એકનાથ એક વખત ગંગોત્રીથી ગંગાજળ લઈ છેક રામેશ્વરમ્ભ સુધી જઈ ત્યાંના આરાધ્ય શિવજ ઉપર અભિષેક કરવાની યાત્રાએ

નીકળેલા. લગભગ 3,000-3500 ક્રી.મી. ની લાંબી, કઠીન યાત્રા. એમની સાથે ચાર-પાંચ જણ બીજા પણ હતા. આ આખી યાત્રામાં ગંગાજળના પાત્રને નીચે જમીન ઉપર રાખવું નહીં એવું એમણે નક્કી કર્યું હતું. તમે જોતા હશો કે કાવડની યાત્રા કરનારાઓ કાવડ ખબે જ રાખે છે, અને થાકી જાય ત્યારે કાવડ ઉતારવી હોય તે માટે ગણ દંડા જેવા પાયા હોય એના પર એ મૂકે. તમે વિચાર કરો કે આજથી ગજસો-ચારસો વર્ષો પહેલાની યાત્રા કેટલી કઠિન, અધરી હશે? માટે - પાકા રસ્તાઓ નહોતા, બીજ કોઈ સુવિધા-વ્યવસ્થા પણ નહીં, એટલે જંગલોમાં થઈને કપરી યાત્રા કરવી પડતી હતી. આજે તો ઠેર-ઠેર જાત-જાતની વ્યવસ્થાઓ, સુવિધાઓ હોય, પૈસા આપણે આગળ ચાલતા થઈએ. ત્યારે તો પૈસા પણ સાથે લઈને નીકળતા ના હતા.

એકનાથજી અને એમના સાથીઓ જયારે રામેશ્વરમ નજીક પહોંચવાના હતા ત્યારે રસ્તામાં એમણે સામે પાણી માટે તરફડતો એક ગંધેડો જોયો. આ લોકો પાસે તો માત્ર ગંગાજળ જ હતું એ એકનાથજીએ એ ગંધેડાને પાઈ દીધું. સાથેના બ્રાંબણો તો એમના ઉપર બીજાયા કે “અરે! આપડી આટલી કપરી યાત્રા પૂરી થવાની છે, અને તમે તો ગંગાજળ આ ગંધેડાને જ પાઈ દીધું, હવે ભગવાન શંકરને અભિપેક તો થઈ નહીં શકે. આપણી આખી યાત્રા અધૂરી રહી જશે.”

એકનાથજીએ એમને કહ્યું કે “મારા શિવજી તો અહીં જ છે, આ જ મારા શિવજી છે.”

એમની સાથે જેટલા યાત્રીઓ હતા, અને બીજા કોઈ યાત્રીકોને આપણે ઓળખતા ના હોઈએ, એમનું નામ ઇતિહાસમાં નથી નોંધાયું કે એ કોણ લોકો હતા, કદાચ એમણે રામેશ્વરમમાં શિવજીનો અભિપેક પૂરો કર્યો હશે, શિવજીને સ્નાન પણ કરાવ્યું હશે, એમની પણ ઇતિહાસમાં કોઈ નોંધ નથી, પરંતુ ગંધેડાને પાણી પાનારની ‘સંત એકનાથની’ ઇતિહાસે નોંધ લીધી છે, અને ભગવાને પણ એમના કાર્યની નોંધ લીધી જ હશે.

તો, આ જે કરુણાનો ભાવ છે, દ્યાનો ભાવ છે એ અધ્યાત્મની અનિવાર્યતા છે. સામાન્ય રૂપે જ્યારે ધ્યાનમાં કોઈ બેસે ત્યારે ઘણી વખત એવું થતું કે ધ્યાન કરવું છે, અનુષ્ઠાન કરવો છે, ત્યારે કોઈ બીમાર હોય એને માટે એને કોઈ લાગણી જ ના થાય, એવા સમયે એને તો બસ એવું જ થાય કે, ‘મારું અનુષ્ઠાન પૂરું થવું જોઈએ, મારા જપ પૂરા થવા જોઈએ.’

અધ્યાત્મની આપણી
 એવી સમજ, કે
 અણસમજ જે છે
 એ અધ્યાત્મ નથી.
અધ્યાત્મની ભૂમિકા
 જ બંધાય છે દ્યાથી,
 એટલે સંતોષે કીધું
 છે કે ‘વૈષ્ણવજન તો
 તેને રે કહીએ જે પીડ
 પરાઈ જાણો રે...’
 કે જે બીજાની પીડા
 સમજે છે, બીજાની
 પીડાથી જે દ્રવિત થઈ
 શકે છે, જેના હદ્યમાં
 બીજાના દુઃખથી દુઃખી
 થવા જેટલી સંવેદના
 છે, આવી વ્યક્તિ
 અધ્યાત્મમાં આગળ
 વધતી હોય છે. દ્યા,
 કરુણા જેના હદ્યમાં
 છે એની અંદર
 અધ્યાત્મનો પાયો
 નંખાતો હોય છે,

કહું છે કે સૌથી મોટો ધર્મ છે પરોપકાર ધર્મ.

એક વખત દેવો, મનુષ્યો અને દૈત્યો બ્રહ્માજ પાસે ગયા અને

અધ્યાત્મની આપણી એવી સમજ,
 કે અણસમજ જે છે એ અધ્યાત્મ નથી.
 અધ્યાત્મની ભૂમિકા જ બંધાય છે દ્યાથી,
 એટલે સંતોષે કીધું છે કે ‘વૈષ્ણવજન તો
 તેને રે કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણો રે...’
 કે જે બીજાની પીડા સમજે છે, બીજાની
 પીડાથી જે દ્રવિત થઈ શકે છે, જેના હદ્યમાં
 બીજાના દુઃખથી દુઃખી થવા જેટલી સંવેદના
 છે, આવી વ્યક્તિ અધ્યાત્મમાં આગળ
 વધતી હોય છે. દ્યા, કરુણા જેના હદ્યમાં
 છે એની અંદર અધ્યાત્મનો પાયો નંખાતો
 હોય છે, એની યાત્રા ખરેખર ત્યાંથી જ શરૂ
 થતી હોય છે, કે જ્યારે એની અંદર દ્યાનો
 આવિર્ભાવ થાય છે.

એટલે, મનુષ્ય જીવનમાં પરોપકારને
 સૌથી મોટો ધર્મ કીધો છે, બીજાનું દુઃખ
 દૂર કરવા માટેની ભાવના છે, એ માટેની
 પ્રવૃત્તિ છે એને સૌથી મોટો ધર્મ કીધો છે

- પરોપકાર: પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ्. એટલે

જઈને બધાએ કીદું કે અમને શાંતિનો રસ્તો બતાવો. તો બ્રહ્માજીએ ત્રણે લોકોને કીદું ‘દ’, ‘દ’, ‘દ’. આ ગૂઢ ભાષાના ‘દ’-થી દેવો ‘દમન’ સમજ્યા, મનુષ્યો ‘દાન’ સમજ્યા, અને દૈત્યો ‘દયા’ સમજ્યા, કરુણા સમજ્યા. કેમ કે એ દૈત્યોની જે ફૂરતા છે એ દયાથી જ નાશ થાય. આપણી અંદર પણ જે રાક્ષસી વૃત્તિ છે, બીજાના દુઃખ માટે કોઈ સંવેદના સુદ્ધા નથી એ પણ એક જાતની ફૂરતા જ છે.

માણસ પોતાના સ્વાર્થ માટે ગમે તે કરી શકતો હોય, અને તેથી દયા, કરુણાની વાતો આપણાને સમજાતી ના હોય. ક્યારેક-ક્યારેક આપણા વ્યવહારમાં એ સૂક્ષ્મ ફૂરતા, દયા-હીનતા એટલી બધી વધી ગઈ હોય કે ત્યાં સાચી દયા, કરુણા, સંવેદનાની વાતો સમજાય જ નહીં. કેટલાક ડોકટરો એવા હોય અને દર્દી ઉપર દયા જ ના હોય, ખોટે-ખોટી સર્જરી કરી દેતા હોય છે, ખોટા બિલો બનાવે... અને આવું તો હવે દરેક-દરેક પ્રોફેશનમાં થતું હોય છે, પોતાના ખોટા કામોથી કે વ્યવહારથી બીજા કોઈને દુઃખ થાય તે ખબર જ નથી પડતી, કોઈને કોઈ પ્રત્યે લાગણી ના હોય, કોઈના દુઃખ માટે ના તો સંવેદના હોય કે ના તો પીડા હોય, એ જ ફૂરતા છે, એ જ રાક્ષસવૃત્તિ છે. દૈત્યોનો અર્થ એ નથી કે એને માથે શીંગડા ઉજ્યા હોય, એને મોટા દાંત હોય, એ કાળો હોય, ભયાનક દેખાતો હોય... રાવણ પણ રૂપાળો હશે, સુંદર હશે તો જ એ સ્વયંવરમાં જઈને મંદોદરીને લઇ આવ્યા.

માણસની અંદર કરુણાનો જે ભાવ છે એ આપણી અંદર રહેલી ફૂરતાને કાઢે છે અને એ જ ખરેખર પશુત્વમાંથી મનુષ્યત્વમાં લઇ જાય છે, આપણાને પશુથી મનુષ્ય બનાવે છે દયા, કરુણાનો ભાવ.

કોઈ એક બળદ હોય, એ ઘાસ ખાતો હોય અને ત્યાં બીજો બળદ આવી એને કહે કે હું ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યો દું મને ઘાસ ખાવા દે. બળદ તો બળદ, પશુ એ પશુ જ હોય, એ કાંઈ આવું કહેવાથી ત્યાંથી ખસી ના જાય, માણસ ખસી શકે છે, કે ના, તમે ખાઈ લો. માણસ ભલે બે-ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યો હોય, તો પણ એ ધારે તો બીજા માટે પોતાની થાળી છોડી શકે છે. બસ, માણસની માણસાઈ ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે.

દ્યા એક જાતની અનિવાર્યતા છે મનુષ્ય હોવા માટે; અધ્યાત્મ માર્ગ માટે જે કોઈ સાધકે આગળ વધવું હોય, ઉત્ત્રતિ કરવી હોય તો અને માટે દ્યા, કરુણા અનિવાર્ય છે, એકદમ અનિવાર્ય છે. દ્યા વગર કોઈ પણ સારાપણાના બીજ રોપાવાના નથી, અને દ્યા વગર જો કોઈ બી રોપાયું પણ હશે તો એ ફળશે નહીં. જેનામાં દ્યા નથી, કરુણા નથી, તો એ ગમે તેવા ધ્યાન-જ્યોતિષ-અનુષ્ઠાન કરશે તો

એ ફળશે નહીં. એટલે દ્યા તો હોવી જ જોઈએ, કોઈ પણ ઉપાયે, કોઈ પણ ભોગે આપણી અંદર દ્યાનો થોડો તો થોડો, સંચાર આવવો જ જોઈએ.

ક્યારેક માણસને દ્યા આવે, એ અમુક ખાસ સમયે કહેશે કે ‘બહુ ખોટું થયું, બહુ ખરાબ છે, ...’ વિગેરે. એવું કહેશે, પણ કશું કરે નહીં. જો ખરેખર દ્યા હોય તો એવી દ્યા સક્રિય થવી જોઈએ, એકિટિવ થવી જોઈએ... માત્ર આશ્ચર્યસન રૂપે ન હોવી જોઈએ.

એક વખત હું અમરનાથની યાત્રા માટે જતો હતો, હિલ્લીથી જમ્મુની ટ્રેનમાં બેઠો હતો. ત્યાં, મારી સીટની સામે એક ભાઈ હતા. એક નાના સ્ટેશને ગાડી ઉભી રહી, અને એ ત્યાં થોડું બહાર ગયા હશે, ત્યાં તો એમનું પર્સ કોઈએ ચોરી લીધું. હવે એમના પર્સમાં એમની

ટિકિટ, પૈસા બધું હતું, એ બધું જ જતું રહ્યું. એ ભાઈ પાછા આવ્યા ત્યારે એકદમ રડુ-રડુ થઇ ગયા. એ ભાઈ એન્જિનિયર, એટલે આમ તો એ મોટી વ્યક્તિ કહેવાય, ઓની આંખમાં આંસુ આવી ગયા. કહે, “હવે તો મારી પાસે કશું જ નથી, હું હવે પાછો જાઉં છું.”

ત્યાં એ કંપાર્ટમેન્ટમાં જે લોકો બેઠા હતા એ કહેતા હતા, કે

ખોટું થયું, બહુ ખોટું થયું, આવું-આવું થાય છે, દોષો આપે, કહે રેલવેનો દોષ છે, ચોરોને દોષ આપે... પણ ત્યાંના એ લોકોએ જો માત્ર રૂ.100-100 ભેગા કર્યા હોત તો પેલાને મદદ થઈ શકી હોત, પણ કોઈએ પૈસા કાઢ્યા નહીં.

આ વાત લગભગ ૧૯૮૮ની છે, મારી પાસે પણ કાઈ બહુ પૈસા નહોતા. આગળ મારે જે ટૂરમાં જવાનું હતું ત્યાં મારે પૈસા ભરવાના હતા. તો પણ મેં તો શિવજીનું નામ લઈને પેલા ભાઈને પૈસા આપી દીધા, એને કહ્યું કે “આ લો તમે, તમે જે કામ માટે નીકળ્યા છો, એ માટે તમે જાવ, અને ઈચ્છેલી યાત્રા કરો.” એ ભાઈ વૈષ્ણોવેનીના દર્શને જતા હતા, માના દર્શને જતા હતા, “તમે દર્શન કરજો, અને પછી પાછા જજો.” તો, એ ભાઈ મને કહેવા લાગ્યા કે “મને તમારું સરનામું વગેરે આપો, હું જઈને તમને આ પૈસા મોકલી દઈશ.” મેં કહ્યું, “તમે બીજા સાધુની સેવા કરજો, બધાંય સાધુઓ સરખા હોય, એમાં આવી ગમું.”

દ્યા છે, આપણી દ્યા હોય એ સક્રિય, એક્ઝિટિવ થવી જોઈએ, નહીં તો ક્યારેક શું થાય કે આપણી દ્યા જો સક્રિય ના થાય તો એવું પણ બને કે કોઈ ભિભારીને જોઈ એને કશું આપીએ એવું થાય, સાથે એ વિચાર અસમંજસમાં અટવાઈ જાય, આપું કે ના આપું, એમ કરતા એ ઘડી, એ પળ નીકળી જાય અને આપણે પૈસા ના આપીએ. પછી આપણાને પસ્તાવો થાય કે પૈસા આપ્યા હોત તો સારું થયું હોત, આપણી અંદર અફસોસનો ભાવ થાય. ક્યારેક એવું પણ થતું હોય કે આપણું જ મન જાત-જાતના બહાના પણ લઈ આવે, એ માણસ યોગ્ય નહીં હાયે, એટલે જ ભગવાને મને પ્રેરણા ના આપી, પછી મન ચાલાકી પણ કરવા લાગે. એટલે, કોઈ પણ હિસાબે દ્યા ધીમે-ધીમે સક્રિય થવી જોઈએ, પછી ભલે એ લોભથી સક્રિય થાય, લાલચથી સક્રિય થાય. કોઈને થાય કે દાનથી પુણ્ય મળશે, સ્વર્ગ મળશે, ભક્તિ થશે... જે રૂપે હોય, પણ એક વખત શરૂઆત તો થાય, અને દ્યાનું પણ એક સાયન્સ છે, એક વિજ્ઞાન છે, એને સમજજો.

મને મારા શરીર પ્રત્યે કેવી દ્યા આવે છે? મને આંગળીમાં કાઈ

વાગે તો મને એને માટે કેવી લાગણી થઈ જાય? હું એની દવા કરું, એનો ઈલાજ કરું, કેટલી કાળજી લઉં કે એનું દરદ મટી જાય. અને જ્યારે એ દરદ મટે, દુઃખ દૂર થાય તો મને હાશ થાય, કે હાશ, સારું થઈ ગયું. સંતોનું મન પણ એવું જ હોય, કે બીજાના દુઃખે દુઃખી થઈ જાય, અને જ્યારે એ બીજાનું દુઃખ દૂર થાય ત્યારે એને હાશકારો થાય, સારું થયું કે એનું દુઃખ દૂર થઈ ગયું; અને જેની અંદર આવા ગુણો આવે એ સંત જેવા જ હોય.

અમેરિકાના સોણમાં રાખ્રપતિ અભ્રાહમ લિંકન (1809-1865) ની બાબતમાં કહેવાય છે કે એક વખત એ એક મિટિંગમાં જતા હતા. એમની કારની બારીમાંથી એમની નજર કાદવમાં ફસાયેલા એક ભૂંડ પર પડી, જોયું તો ભૂંડ બહાર નિકળવા માટે બહુ તરફકે છે પણ નિકળી નથી શકતુ. એમણે ડ્રાઇવરને કાર ઉભી રાખવા કીધું, કારમાંથી ઉત્તીર્ણ એ તો ગયા પેલા ભૂંડને કાદવમાંથી બહાર કાઢવા; જાતે થોડા પ્રયત્ન કર્યા પછી ભૂંડને બહાર કાઢ્યુ. આટલું કરતા કાદવના છાંટા એમના કપડા ઉપર પડ્યા, તેમ છતાં મીટિંગ સમય થઈ જવાથી પહેરેલા કપડે જ એ એમની મિટિંગમાં ગયા. ત્યાંના લોકોએ જોયું કે પ્રેસિડેન્ટના કપડા તો કાદવથી ગંદા છે, તરત જ ડ્રાઇવરે સ્પષ્ટતા કરી કે “અહીં આવતા રસ્તામાં એમના સાહેબે કાદવમાં ફસાયેલા ભૂંડને જોયું, એનું દુઃખ એમનાથી જોવાયું નહીં, અને એને બહાર કાઢ્યુ તેથી એમના કપડા ગંદા થઈ ગયા.” લિંકને તરત જ ચોખવટ કરી કે ‘ના, એવું ન હતું, પણ એ ભૂંડનું દુઃખ જોઈને મને એટલું બધું દુઃખ થઈ ગયું કે હું જ્યાં સુધી એને બહાર કાઢત નહીં, ત્યાં સુધી મને સંતોષ ના થા’ત, મારું જ દુઃખ ઓછું ના થા’ત. જો મેં ભૂંડને બહાર કાઢ્યું ના હો’ત તો હું દુઃખી જ રહેત, તેથી એવું કરીને મેં મારું જ દુઃખ દૂર કર્યું છે.’

બીજાના દુઃખ પ્રત્યે દ્યાનો ભાવ થવો એનું જે વિજ્ઞાન છે એ અહીં જોવા મળે છે. મને મારી આંગળીમાં કાંઈ વાગે, ઘા પડે અને મને જે દુઃખ થાય, એને મટાડવા, દુઃખ ઓછું અને દૂર કરવા માટેનો મારો ભાવ, મારા પ્રયત્નો સહજ રીતે જ થતા હોય છે,

અને આવું એટલે થાય છે કેમ કે મારી ચેતના ત્યાં આંગળીમાં પણ જોડાયેલી છે, મારી આંગળી સાથે મારું ઐક્ય છે, હું અને મારી આંગળી જુદા નથી, એક જ ઢીએ - આ ભાવ, આ અનુભવ, આ સમજને કારણે મારી ચેતના મારા આખા શરીરમાં દરેક ભાગ અને અંગોમાં ફેલાયેલી હોય છે, મારા શરીરના દરેક છેડા સુધી આ ચેતના

મને કોઈ વ્યક્તિને
થતી પીડાની જો
ખબર પડે છે તો
મારી ચેતનાનો
વિસ્તાર થાય છે, હું
એ વ્યક્તિમાં પણ
ચેતનાને અનુભવી
શકું છું. હું ત્યાં
ચેતનાને અનુભવી
શકું છું, મારી
સંવેદના જો ત્યાં ગઈ
છે તો મારી ચેતના
પણ ત્યાં ફેલાયેલી છે.
જે ચેતના મારી અંદર
છે એ જ ચેતના એની
પણ અંદર છે અને
આવો અનુભવ મને
પ્રત્યક્ષ થયો છે, તો
જ એનું દુઃખ મને
દુઃખી કરી શકે, મારી
ચેતનાનો વિસ્તાર
થાય છે.

ફેલાયેલી છે. અને જો આ ચેતના શરીરમાં બધે
ફેલાયેલી ના હોય, અને કદાચ કોઈ જગ્યાએ એ
ચેતના નથી પહોંચી તો મને એ ભાગ, એ અંગ
માટે કોઈ સંવેદના જ ના થાય, અને તેથી મને એ
માટે કોઈ પીડાનો અનુભવ ના હોય, એ ભાગને
કાપી નાંખવામાં આવે તો પણ મને કશી જ પીડા
ના થાય. એટલે જ્યાં મને દુઃખની, પીડાની ખબર
નથી પડતી ત્યાં મારી ચેતના નથી હોતી, અને
જ્યાં મને દુઃખની પીડાની ખબર પડે છે, તો મારી
ચેતના ત્યાં હોય છે.

બિલકુલ એવી જ રીતે મને કોઈ વ્યક્તિને
થતી પીડાની જો ખબર પડે છે તો મારી ચેતનાનો
વિસ્તાર થાય છે, હું એ વ્યક્તિમાં પણ ચેતનાને
અનુભવી શકું છું. હું ત્યાં ચેતનાને અનુભવી
શકું છું, મારી સંવેદના જો ત્યાં ગઈ છે તો મારી
ચેતના પણ ત્યાં ફેલાયેલી છે. જે ચેતના મારી
અંદર છે એ જ ચેતના એની પણ અંદર છે અને
આવો અનુભવ મને પ્રત્યક્ષ થયો છે, તો જ એનું
દુઃખ મને દુઃખી કરી શકે, આમ, મારી ચેતનાનો
વિસ્તાર થાય છે.

મારી અંદર જેમ-જેમ દયા, કરુણા વધે છે,
તેમ-તેમ મારી ચેતના વિસ્તરે છે, એ વિસ્તાર
પામે છે, અને જેમ-જેમ મારી ચેતના બીજા સુધી
વિસ્તાર પામે છે, તેમ-તેમ એમાં મને મારાપણું

લાગે છે, કે એ મારું જ અંગ છે, એવું લાગે છે. જ્યારે કોઈની અંદર આવું થાય છે ત્યારે એ વ્યક્તિની ચેતના વિરાટ સાથે જોડાય છે, અને ત્યારે એની અંદર સહજતાથી એક આનંદ પણ પ્રગટ થાય છે, એક પ્રકારની શાંતિ એની અંદર સુધે છે. જેની અંદર દ્યા, કરણા પ્રમાણમાં વધારે હોય એ જ આ પ્રકારના આનંદની સુરક્ષા અનુભવી શકે, કારણ કે વિરાટમાં જ સુખ છે.

તો, એની વિસ્તરેલી ચેતના હવે એના શરીર પૂરતી જ સીમિત નથી રહી, બીજા શરીરોમાં, બીજા પ્રાણીઓમાં બધી જગ્યાએ એ ચેતના ફેલાતી જાય છે. સંતોમાં એમની ચેતના ક્યારેક-ક્યારેક આવી રીતે વિસ્તરેલી હોય છે - પશુ, પક્ષી, અન્યોમાં બધે એ ચેતના ફેલાયેલી હોય છે.

મહાવીર સ્વામીની બાબતમાં કહેવાય છે કે એ ચાલતા તો ઘાસ ઉપર એવી રીતે પગ મૂકતા કે ઘાસને બહુ સહન કરવું ના પડે, તેઓ સાચવીને પગ મૂકતા. રામકૃષ્ણની બાબતમાં પણ લગભગ આવું જ કાંઈ હતું. એક વખત તેઓ ઘરમાં બેઠા હતા અને બહારના ઘાસ સાથે એટલા બધા તાદાત્ય થઇ ગયેલા કે એક વ્યક્તિ જ્યારે એ ઘાસ ઉપર ચાલવા લાગી તો એમણે એકદમ ચીસ પાડી, એમને એમ જ લાગ્યું કે કોઈ એમની છાતી ઉપર ચાલ્યું! અને જોયું તો રીતસર એમની છાતી પર લાલ-લાલ ચકામા પડ્યા હોય. એટલે, એમની ચેતના ઘાસ સાથે જોડાયેલી હતી, એમની ચેતના ઘાસમાં પણ વિસ્તરી હતી.

આમ, મારી અંદર દ્યા, કરણાનો ભાવ બીજા સુધી વિસ્તરે છે ત્યાં સુધી મારી ચેતનાનો વિસ્તાર થાય છે, ઘાસમાં પણ વિસ્તરી છે. આપણાને એવું થાય કે બીજાને માટે દ્યા કરવાથી શું મળશે? જરૂર મળશે, અને એ તો એ જ સમજશે જે મેળવતો હોય, એ જ સમજતો હોય, એ ‘મળવાનું’ કદાચ પૈસા ના રૂપમાં નહિ હોય, કોઈ લૌકિક વસ્તુના રૂપમાં ના મળે, પણ એ એટલું શુભ હશે કે એ શુભ એના જીવનને ધન્ય બનાવશે. અને પછી તો એ ચેતના સામેથી રિસ્પોન્સ પણ કરવા લાગે છે, એટલે જો કશુક ઠોસ મેળવવાની ભાષામાં

વિચાર કરીએ તો એ એને દુઆ મળતી હોય છે. આ વાતને સમજજો.

આપણો જો કોઈ વૃક્ષ, કોઈ છોડને પણ પ્રેમ કરી છીએ તો એ વૃક્ષ, એ છોડ પણ સામેથી રિસ્પોન્સ કરે છે, આપણી ભાવનાનો ઉત્તર પણ આપે છે, અને બીજી રીતે કહીએ - જે બધા એનજીની ભાષામાં વાતો કરે છે - તો એ વૃક્ષ, એ છોડ આપણને પોર્ઝિટિવ એનજી આપશે. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોમાં તો અહીં સુધી જોવામાં આવ્યું છે કે કોઈ વ્યક્તિ એક છોડને બહુ જ પ્રેમ કરતી હોય, અને એ વ્યક્તિ જો થોડા દિવસો માટે બહારગામ જાય તો એને ચિંતા હોય કે એના છોડને પાણી કોણ પાશે? એનું ધ્યાન કોણ રાખશે? એ સુકાઈ જશે? એવામાં એ વ્યક્તિને કોઈ એક્સિસેન્ટ થાય, કે બીજું કશું થયું હોય તો એ છોડ રિસ્પોન્સ કરે છે. હજારો માઈલો દૂર છે તો ત્યાં વચ્ચે રહીને પણ એ છોડ રિસ્પોન્સ કરે છે. આ પ્રયોગમાં એ છોડના રિસ્પોન્સ એક ટોનોગ્રાફીના યંત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે એ છોડને તકલીફ થઇ રહી છે. એ રિસ્પોન્સ કરતા થયા છે. આપણા પ્રેમ, દયાને એ ચેતના ત્યાં જોડતી હોય એને રિસ્પોન્સ કરે છે, અને આપણને એ દુઆ પણ આપે છે.

વર્ષો પહેલાની વાત છે, હું મુંબઈ જતો ત્યાં એક ભાઈ એક વખત મળવા આવેલા, બહુ મોટા બીજનેસમેન હતા. પોતાની વાત કરતા-કરતા એણે કીધું કે સ્વામીજી, હું ઓફિસથી ઘરે આવું તો અડધો કલાક મારી મા સાથે હોઉં, એને થોડું શરીર દાબી આપુ, એની સાથે થોડી વાતો કરું અને તે વખતે બીજું કોઈ ના હોય, મારી પત્ની પણ નહીં, બાળક પણ નહીં; હું એકલો જ મારી મા સાથે હોઉં. ત્યારે એ ઘરની બધી વાતો કરે, આખા દિવસમાં જે થયું હોય એ કહે. એક દિવસ શું થયું કે મારા પત્નીનું માથું દુઃખતું હતું. તો મારા છોકરાએ કીધું કે “મમ્મી, હું તારા માથાપર બામ લગાવી આપુ.” મારા પત્નીએ એને કીધું કે “ના બેટા, તું રહેવા દે, હું જાતે જ લગાવી લઇશ.” તરત જ છોકરાના દાદીમા (મારા મા)એ કીધું કે “ના એવું ના કર તું, એને તું બામ ઘસવા દે, એ બામ ઘસશે, તને થોડી રાહત થશે, તારા માથાનો દુખાવો મટશે, તારા મણો-માંથી

હાશકારો નીકળશે, સહજ રીતે તારી અંદરથી એને માટે આશીર્વાદ, દુઆ નીકળશે...તેથી, એ બાળકને તું એનાથી વંચિત ના કર. એને માટે તારા આશીર્વાદ જે છે એ વહેવા દે, એને પ્રવાહિત થવા દે, એને એનાથી વંચિત ના કરી દે.”

એટલે, આ જે વડીલોની દુઆ છે, એવી જ વૃક્ષોની પણ દુઆ હોય, પત્થરની પણ દુઆ હોઇ શકે. એટલે, સાધકના જીવનમાં એક એવી સ્થિતિ આવતી હોય છે કે એવા સંતો તો વાસણ પણ ધીમેશી ભૂકે, એને તકલીફ ના થાય, ક્યારેક આપણાને નથી થતું કે જે-જે વસ્તુઓ હું વાપરું છું, એ બધી મારા કાર્યમાં સહયોગી થઈ રહી છે, તો એ બગડે નહીં, એ જાતની પણ સંવેદના ના હોય?

હું અહી આશ્રમમાં જોઉં છું, જે પાઈપથી પાણી છાંટચું હોય, બીજા કામમાં એનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો એ તડકામાં પડેલી હોય, બિચારી એકલી. અને આ પરિસ્થિતિમાં તો એક જ મહિનામાં એના ફુરચા ઉડી ગયા હોય. તો, એને માટે આપણાને એવી સંવેદના ના થાય કે આ વસ્તુ મને ઉપયોગી છે, મારે એને ખરાબ ના થવા દેવી જોઈએ? હું કોઈ પણ વસ્તુ વાપરતો હોઉં, એને સાચવીને એવી સારી રીતે રાખ્યું....

મારી પાસે એક મશ્છરદાની છે ૧૮૮૦થી મારી પાસે છે, મને સહયોગ કરી રહી છે, તો હું એનો ખ્યાલ નહીં રાખ્યું કે એ ખરાબ ના થાય, એ ફાટે-તૂટે નહીં એને કોઈ તકલીફ ના થાય? તો, દરેક વસ્તુ માટે મારી અંદર એક સંવેદના હોય, એને માટે એક પ્રકારનો ભાવ હોય, અને જ્યાં-જ્યાં મને આવી સંવેદના થશે ત્યાં-ત્યાં મારી ચેતનાનો વિકાસ થશે, મારી ચેતના ત્યાં સુધી પહોંચશે, અને પરમાત્મા તો બધે જ છે, સર્વવ્યાપક છે, એ બ્રહ્મ છે, હું પણ બ્રહ્મ છું...., માત્ર આવા વિચારોથી લાભ ના મળે. બ્રહ્મની સંવેદના તો હોવી જ જોઈએ - મારી અંદર અને બહાર, બધી જગ્યાએ અને શક્ય હોય એટલા લોકો માટે મારી સંવેદના તો હોવી જ જોઈએ. તો, એ સંવેદના, એ ભાવને વિસ્તારશે આપણી કરુણા, આપણો પ્રેમ... અને આ ભાવ જ્યાંથી પણ શરૂ થાય, કોઈ પણ રીતે થાય

આપણા જીવનમાં એની શરૂઆત થવી જ જોઈએ.

આપણા જીવનમાં આ સંવેદનાનું આપણે માટે કેટલું મહત્વ છે એ આ વાતથી ખ્યાલ આવશે કે આપણી અંદર ગરીબો માટે દ્યાના ભાવનો વિકાસ થાય એને માટે હજારો મહાપુરુષો, સંતો, સિદ્ધો, અવતારી પુરુષો, અને જેમના કેટલાય રાજા-મહારાજાઓ શિષ્યો હતા એવા આચાર્ય શંકર, બુદ્ધ, મહાવીર જેવા સમર્થો પણ ભિક્ષાપાત્ર લઈને આપણી ગલીઓમાં, આપણા બારણે વિચરણ કર્યું છે, એ તેમની, આપણી ઉપર મોટી દ્યા, કર્ણા જ હતી.

૩૫ તત્ત્વ

જગ બહુ નર સર સરિ સમ ભાઈ । જે નિજ બાઢહિં બઢહિં જલ પાઈ ॥
સજ્જન સકૃત સિન્ધુ સમ કોઈ । દેખી પુર બિધુ બાઢહિ જોઈ ॥

- રામચરિતમાનસ, બાલકાણ્ડ 7:7

આ જગતમાં તળાવો અને
નદીઓ જેવા અસંખ્ય
માણસો એવા છે, જે
એમાં વધતા જળની જેમ
પોતાને મળેલી જ ઉત્ત્રત્તિ અને સમૃદ્ધિથી પ્રસત્ત થતા
રહે છે, પરંતુ સાગર સમા સજ્જન અને સુકૃત જન
તો કોઈ વિરલા જ હોય છે જે પૂર્ણ રીતે ખીલેલા
ચંદ્રને જોઈને આનંદવિભોર થઇ ઉમડી ઉઠે છે.

ધર્મમૂર્તિ ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી

સમસ્ત ભારતના ભાષાકીય, વૈચારિક અને સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યને સઘન રીતે જોડનારૂં જો કોઈ એક સબળ પરિબળ હોય તો એ છે વૈદિક પરંપરાનો સનાતન ધર્મ. સામાન્ય માણસને મનુષ્ય બનાવતા આ ધર્મના જે બે મુખ્ય અને દિવ્ય નિર્દેશકો છે એ છે શ્રી રામચંદ્રજી અને શ્રીકૃષ્ણ. સમાજના દરેક પ્રકારના લોકોમાં આવશ્યક એવા ધર્મ પ્રવર્તનના એમના કરુણા-સભર સઘણા કાર્યોને દિવ્ય લીલા ગણી એમને આ દેશના મહાંદુરશના લોકોએ પોતાના ભગવાન, ઈષ્ટદેવ અને તારણહાર તરીકે સ્થાપ્યા છે, અને તેથી જ એમના અસંખ્ય મંદિરો છે. એમના ગુણો વર્ણવતા, ગાતા અસંખ્ય પ્રકારની વિવિધ રચનાઓ આપણા ગુરુજનોએ અને સંતોષે ધર્મના મુખ્ય અંગ એવા ભક્તિના માધ્યમ દ્વારા સમાજમાં ખૂબ ભાવ અને પ્રેમથી વહેવડાવી છે. સામાન્ય લોકો આજે પણ પ્રેમથી રામલીલા ઉજવે છે. હજારો વર્ષોથી આ પરંપરા આજ સુધી ચાલુ રહી છે, અને ભવિષ્યમાં પણ ચાલુ રહેશે.

ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીના ધર્મ-પ્રવર્તનના મહત્ત્વ-કાર્યોની વાતો સમાજના લોકોમાં જીવંત રહે એ માટે એમના મંદિરો દેશભરમાં તો ફેલાયેલા છે જે, એ ઉપરાંત દક્ષિણ એશિયાએ દેશોમાં બંધાયેલા ભવ્ય હિંદુ મંદિરો ઉપર પણ રામાયણમાં જણાવેલા વિવિધ પ્રસંગો સુંદર રીતે કંડારેલા છે. આશ્વર્યની વાત કહી શકાય એવી વાત તો એ છે કે ઉત્તર ભારતના અયોધ્યામાં જન્મેલા ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીના મંદિરો ઉત્તર ભારતમાં ઓછા, પણ મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતમાં વધારે છે.

એક સર્વેક્ષણ મુજબ દેશભરના બાર મુખ્ય રામ-મંદિરોમાંથી એક મંદિર દિલ્હીમાં છે, એક મંદિર મહારાષ્ટ્રના પૂના જલ્લામાં, અને બાકીના દસ મંદિરો તેવંગાના, આંગ્રેપ્રેદેશ, કશ્માટક, કેરાલા અને ચેન્નાઈમાં છે. આજે પણ શ્રીલંકામાં તો લગભગ 13-15 એવી ઐતિહાસિક જગ્યાઓ છે જે રામાયણના વિવિધ પ્રસંગોને યાદ કરાવે છે. લંડનના સાઉથહોલ પ્રાંતમાં તો રામાયણ એટલું પ્રચલિત છે કે ત્યાં લગભગ દોઢ લાખ જેટલા આર્ટિકલ્સ રામાયણ ઉપર લખાયા છે, જેને કારણે આજે પણ ત્યાં રામલીલા ભજવાય છે.

[25 માર્ચ 2018 - રામનની પાવન પર્વ પર
ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીને આપણા સૌના કોટિ કોટિ પ્રણામ.]